

הרב שדין שניידזוק/ירושלים

חינוך לתפילה

השאלה בדבר חינוך לתפילה, האם אפשר ומה אפשר לעשות לחינוך לתפילה — כמדובר מני שהיא מובילה במישרין לשאלה יסודית מאוד מאד: מהי מהותה של התפילה? רשוני תחילה להסביר מדוע אני סבור שזוהי השאלה הבסיסית. אדם המתפלל בכני עצמו יכול להתפלל כעוף המצפצף, יכול להתפלל כמו פרופיסור ויכול גם לא לתת לעצמו כל דין וחשבון. לא לים מה הוא מתפלל, ולא מהו תוכנה של תפילתו. וגם אם הוא נותן

דין וחשבון כלשהו לעצמו, איננו חייב לתת איזהו דין וחשבון לזולתו. מה שאין כן כשהוא נגיע למקומו של המחנך. המחנך איננו יכול להסתמט כשורה ארוכה, מסובבת וכאובת של סאלות לגבי מהותה וערכה ועניינה ותפקידה של התפילה — פשוט משום שהוא נתבע לכך. אין הדברים אמורים רק באדם שהוא מהנך פרופסיונלי בכל דרג שהוא, אלא בכל אדם שנבט בצורה זו או אחרת להעביר לאחרים את הרצון או את היכולת להתפלל.

כלומר, כשם שהשאלה הזאת נצבה בפני המורה או המחנך, היא ניצבת לא פחות (ולפעמים בנורה יותר חריפה ויותר אישית) בפני כל אב בישראל, הרוצה בגם ילדיו יתפללו (ויש עדיין אבות כאלה הרוצים שהילדים יתפללו). גם אב שאיננו מעוניין לעסוק לא בתיאולוגיה ולא בכל תחום אחר, ייתקל בשפע של סאלות, והוא יצטרך להבהיר — לפחות לעצמו — מה הוא עושה ולמה הוא מתכוון כשהוא מתפלל, ולמה הוא מתכוון כשהוא רוצה לחנך אחרים להתפלל. למה בעצם הוא מהנך אותם?

הנה אוכר: „כל אדם היוצא מסבר למסגרת של מסירת אינפורמציה חינוכית גרידא נחשב לתפילה, נתקל בשאלה ביחס למהותה ולתפקידה של התפילה הרבה לפני שהוא עוסק בשאלות אחרים בהחומה. דאי, לא תכדי השאלה הנשאלת באותו צורה גלויה וחד-משמעית. אבל תמיד השאלה הזו קיימת, תמיד היא כופיעה בדרך זו או אחרת. אם אנסה לתאר מה שנעשה כעת, בחיי המציאות, בענין חינוך לתפילה, הייתי אומר שהחינוך לתפילה מתמשה בפועל כמעט בשני התייכום. התייכום האחד של חינוך לתפילה כעת הוא, שמחנכים את הילדים להיות ילדים טובים, כלומר להתפלל שלוש פעמים ביום. יש מוסדות והורים, שלדידם עיקר המטמעות של חינוך לתפילה — ולמעשה כל מה שהם עושים בענין זה — הוא להביא לכך שהתלמידים, הילדים, יתרגלו באופן כמעט מיכני להתפלל. ברוב המוסדות הדתיים בארץ, בין אלה התייכום לחינוך העצמאי, ובין אלה התייכום למסגרת החינוך הממלכתית-דתית, החינוך לתפילה מתמשה בהקניית הרגל של תפילה סדירה, בכל בוקר (על ידי כך נוצרים קוריוזים שונים, כגון זה, שסיפר לי מר — שגדל בבית דתי — שהוא גילה רק במקרה, באחד הימים, את קיומה של תפילת מנחה בעולם. שכן לא שמע בביה"ס על כך, ולא נודע לו בבית, משום שמעולם לא ראה שמתפללים תפילה זו. אבל נושא זה שיד בעצם לבעיה אחרת, בעיית דתיותו של „הבית הדתי“, ואין כאן מקומו).

בית הספר רואה איפוא חובה לעצמו להקנות את הרגלי התפילה המיכניים. במידה די הגונה הוא כאלה בכך. התלמיד נוטל אתו בבית הספר גם את היכולת הטכנית, את הידיעה

איך עושים זאת, וגב את היכולת הנפשית לקום בכל בוקר ולהתפלל, ושלא לדלג יום אחד על התפילה. יש לדעת כי במובן מסוים גם אלה הם היסג ואינני מזלזל בהם. זוכרני שבא אלי פעם בחור מבוגר למדי, יליד קיבוץ, שכבר למד אז בבריאלין שנים אחדות, ובא לבית הכנסת ללמוד הלכה למעשה כיצד נוהגת תפילה. אחד הדברים שעורר בלבו תמיהה גדולה שבהתפעלות היה, כי הילדים הקטנים בבית הכנסת יודעים מה שצריך לעשות. הוא חזר ושאל מהיכן הם יודעים מתי צריך לעמוד, מתי צריך לשבת, באיזה דף פותחים, וכל השאר. כל זה הוא חלק מחינוך, שהגיע להצלחה מסוימת, והוא תחום אחד של החינוך לתפילה.

התחום האחר של החינוך לתפילה מתמצה, והייתי אומר שכמעט גם מסתיים, במה שקוראים בכמה מקומות „כוננת התפילה“, ושעיקר עניינו הוא להבין את הכתוב בסידור התפילה. כמובן שאינני מתנגד לכך שאנשים יבינו מה כתוב בסידור. להיפך: אף אני בשעתו ניסיתי ללחוץ שיכניסו את הנושא הזה, נושא „הסידור“, לבתי הספר הדתיים, כנושא לימודי מחייב, כדי שאותם ילדים שמתפללים, ידעו מה הם מתפללים. מפקח אחד, שהיה ממונה על בתי ספר רבים, אמר לי שאין צורך, כי „הם כולם יודעים“. ואילו אני סבור. לפי נסיוני שאין הדבר נכון. אלא שגם נושא זה יש בו חשיבות לעצמו, וראוי לדון בו בהרחבה לגופו. ולא זו מטרת דברי.

בתחום זה נעשה החינוך לתפילה בבית ספר טוב, על ידי מורה טוב, לפעמים על ידי אב טוב, ולפעמים על ידי רב טוב, כאשר מסבירים לילדים ולתלמידים מה יש להגיד בתפילה, מה הקשר בין הדברים, מדוע כל ברכה מנוסחת בצורה מסוימת ומה עניינה, תוכנה והקשרה. איש איש לפי נוסחו שלו לפי דרכו שלו. יש מי שמסביר את הדברים על ידי גימטריאות וסודות. יש מי שמסביר על ידי היסטוריה. כל אחד לפי הנוסח החביב עליו. אולם עם החשיבות והערך שיש בדבר — אין זה חינוך לתפילה לאמיתו ולעומקו. מערכה כזאת של הסברים היא מכשיר עזר, העשוי להיות חשוב ומענין — אך לא חינוך לתפילה מבחינה מהות הדברים ויסודם. ורצוני לתת אילוטטרציה אישית מסוימת לענין זה.

לאחר שנים אחדות של פרידה פגשתי חבר שהוא עתה ראש אחת הישיבות בארץ ושאלתי אותו מה הוא עושה בשעת התפילה. האם הוא מכוון בתפילה. כן, הוא אומר לי. מכוון. שאלתי מה אתה מכוון? והוא הסביר לי שהוא מכוון לדעת מה הקשר בין משפט ומשפט. בין מלה ומלה. בין הקטעים השונים למיניהם. הוא מעיין חושב בדבר, ולזה הוא קורא עיון תפילה, ולזה הוא קורא כוונה בתפילה. אמרתי לו בחטף שדברים אלה אני עושה בשבת אחרי הטשולנט, לפעמים אני מעיין או בבעיות אלה ומעיין בספרים העוסקים ומבארים את התפילה בדרך זו. אבל לקרא כוונת התפילה של הימים הנוראים לזה שאדם עוסק בניתוח (מדעי או אחר) של טקסט (אע"פ שהוא לא קורא לדבר בשם זה, לא היה נאה לו ראש ישיבה בישראל...) ? — אינני מסכים שזה ייקרא כוונת התפילה.

כדי להסביר משהו בדבר כוונה אביא אנקדוטה מפורסמת: מצאים יהודי פשוט מאד, כמעט עם הארץ, שעומד בראש השנה ומתפלל בהתלהבות גדולה ובכל הלב: „אלה ואלה בפצח מפצחים, אלה ואלה בשאג שאגים“, ושואלים אותו מה לך מכל אלה, מה ההתלהבות היחידה עם „בפצח מפצחים“, מה אתה מבין? ואותו יהודי עונה: מה איכפת לי מה כתוב שם. אני יודע שלכל התפילות יש תוכן אחד: רבוננו של עולם, תן פרנסה.

לדעתי, במה ששייך באמת למהותה ולעניינה של תפילה הרי היהודי ההוא שבסיפור בוודאי מכוון לעומק התפילה הרבה יותר מאשר זה היודע בדיוק על זמן חיבורן של התפילות, ועל השורשים בני ביית אותיות ובני גימיל אותיות, שיש בפיזטים עתיקים ובפיזטים חדשים, וכל כיוצא בזה והנמשך מזה.

כשאני רוצה להגיע אל מה שאקרא „העמידה בתפילה“, דוכני שתפילה מעמידה קודם כל וראשית כל שאלות טכניות. אין ראשית הדברים בהבנה מה אני מתפלל, אילו מלים אני אומר בתפילה, וכיצד אני מבין את המלים הללו. הרבה קודם לכן מעמידה התפילה שתי בעיות בסיסיות. האחת עקרונית וגדולה יותר, והשניה אולי בעיה חלקית בתוך השאלה הגדולה. כשאדם מתפלל, הוא אומר בכל תפילה ובכל נוסח של תפילה: „ברוך אתה ה'“. וכאשר אדם אומר „ברוך אתה ה'“, הוא נמצא בעמידה מול, בעימות מול הקב"ה. הוזה אומר, ברגע שאדם אומר את הדברים ואינו רוצה להיות כובן, שקרן, ועוד כמה וכמה דברים הריהו מצהיר הצהרה מסויימת, קובע קביעה ומעמיד עצמו מול הקב"ה, ודבר זה מצוי מעבר לכל בעיה טקסטואלית או טכנית. בין שנוסח תפילה זו יפה בעיני או אינו יפה בעיני. בכל תפלה — קודם כל ותחילת הכל עומדים אנו מול הנוסח הגדול הזה. כשאדם מתפלל הוזה אומר — הוא מדבר אל הקב"ה.

מול השאלה הזו הועמדתי כאב, לא כמורה. בתי הקטנה רצתה יום אחד באמצע התפילה לסייח אתי, והיתה לה תרעומת גדולה עלי: מדוע אתה לא מדבר? ענית לה (כפי שאני סבור שצריך היה לומר): הייתי עסוק, דברתי עם ה'. ואז חזרה ושאלה בתבונה רבה, שאיננה רואה יפה עונה לי. שאלה שנייה זו הרי היא שאלה עמוקה, שיוצאת מעבר לגבול הדיון שלנו כאן. מכל מקום ילדה בת 4 או 5 היתה מוכנה לקבל את הרעיון שאני משוחח עם ה', אבל היא רצתה שזו תהיה שיחה, שלא תהיה אמירה בלבד.

משמעות הדברים היא, שכל תפילה מתמצית בסופו של דבר בבחינה בסיסית מאד: בנקודה של „ברוך אתה“, ועוד יותר, בנקודה של „אתה“. הוזה אומר: אם אני מרגיש את ה„אתה“ לפני, אם יש לי עם מי לדבר, — אני יכול להתפלל; ואם אין לי עם מי לדבר — מה הטעם והמשמעות בכל המלל והדבב, ובכל הדברים שאני אומר, חדשים או ישנים, טובים, רעים, מכוערים. מה ערך לכל אלה כאשר אין לי תחושה של נוכחות, באופן הפשוט ביותר?

הדבר שאני אומר, לרוב פשיטותו אין צורך לומר אותו, אלא שעדיין צריך הוא להיאמר, ולהיות מודגש: תפילה היא הבעה של אמונה. אי אפשר להתפלל, אלא על סמך אמונה זו בעימות, בעמידה של אני מול אתה. אינני רוצה להכנס לדקויות שבנוסח הזה, אין זו בעיה של פילוסופיה בובריאנית; זאת היא נקודה פשוטה, נקודה שכל ילד קטן יכול להבין אותה. ועם זאת — הבעיה עומדת בפני המבוגרים כולם, ככל שהם רוצים להעמיק בבעיית התפילה, בכוננת התפילה וכל שכן בהינוך לתפילה. זוהי בעיה תיאולוגית, אולי הבעיה הראשונה במעלה, והיא צפה ועולה בכל תפילה וברכה. כל הדן עם אנשים בדרכם אל האמונה יודע כי שאלת אלה הן שאלות קיומיות מכריעות.

כשאני מתפלל, אני מדבר עם מישהו. אני בהכרח מאמין בקיומו, ולא רק בקיומו בלבד. יתר על כן, אינני מקבל בכך רק את קיומו המופשט המטפיסי, על דרך האורתופרקסיה (שיש בה כל כך הרבה נוחיות אינטלקטואליות!). כאן לא די שאשים את הקב"ה באיוושהי פינה, שמכנה לעולם לא יהוא אלי ולא יגע בי, ואדאג לכך שלא יהא לי מגע עמו אלא באותו תחום מסווג הקרוי „קיום מצוות“, שאיש אינו יודע מהו. כי בזמן שאדם מתפלל הוא במפורש מעמיד עצמו בפני מישהו. והוא חייב להניח ש„מישהו“ זה שומע את שמדברים אליו.

על כן, החינוך לתפילה מעורר את שאלת ממשותה של הכרת ה' בקרבנו של המתפלל, ואת יכולתו להעביר הכרה זו לאחרים. זו היא השאלה הראשונה, הכוללת יותר, בענין התפילה. יש גם בעיה פחות כוללת, פנימית. כמעט בכל תפילה, לצד תפילת ההודייה או תפילת ההצהרה (כמו בחלק מברכות שמונה-עשרה) יש גם תפילת בקשה. אני מתפלל משמעו: אני מבקש. והבקשה היא כל אותן הברכות מ„חונן הרעת“ עד ל„שומע תפילה“.

הפנימיים, ולייטב את חוסר האמונה הפנימי עם התייחסות כלפי טכסט, תוך נסיון לעקור מתוכו את כל הוכנו הפנימי.

כדי להמחיש — בתוך רקע שונה בנוקצת — עד היכן הדברים מגיעים הרטורני לספר על מאמר שהופיע בירחון „משא“, מחקר מקראי שנעשה במירב הרצינות. היה זה נסיון חריף להוכיח, שכל המלאכים שמופיעים במקרא הם כולם בני אדם, ואין מלאך במקרא שאיננו אדם. התמקקה היסודית היתה: כיצד יתכן שספר כה מרומם כמו התנ"ך, יעסוק בדברים על-טבעיים?... זה היה מאמר מאד דציני, שניסה לפתור בעיה תיאולוגית עיונית (הקיימת גם עבור מתפללים רבים) אולם כמובן הפתרון לא היה מושלם, שהרי גם הקב"ה אינו נכנס בתמונה הזו. ואכן, התנ"ך שהוציא „השומר הצעיר“ פעם אחת ולא יסף — תיקן באמת את השגיאה הזו. הוא השמיט את שמו של הקב"ה ופתר את הבעיה. התנ"ך הזה (שיצא ונגנז) היה נסיון לפתור בעיה תיאולוגית, ולעקור אותה מיסודה. זוהי שיטה שלפיה אפשר ואפשר להמשיך גם לגבי הסידור, ולעשות את העבודה על ידי צוות מלומדים דתיים רציניים. אפשר לבנות סידור שיהיה שווה לכל נפש, שידבר ללב ושלא יעורר בעיות. תחילה יש להוציא מתוכו את הקטעים המדברים בקרבנות (כמו שהוציאו מקצת אנשים), את הקטעים המדברים בתחיית המתים הגשמית ואת הקטעים המדברים במשיח פרסונלי (כמו שכבר עשו במקומות שונים), ולבסוף אפשר להוציא את שמו של הקב"ה מן הסידור, ואז יהיה באמת כליל תפארת... כדי שלא ייראו דברים אלה כדיבורים בעלמא, אני מציע לבדוק הגדות של פסח, כמעט את כל הגדות הקיבוצים מלפני כ־40 שנה. שם אפשר לראות דבר זה לא רק שהוא אפשרי אלא שאכן גם נעשה, וברצינות גמורה. אפשר לעשות איפוא סדר של פסח ולברך ברכות. לא רק בלא הזכרת קרבן הפסח אלא גם בלא הזכרת שם שמים; כשם שנעשו (ושמא עוד קיימים) דברים, בנוסה זה ב, טכסט הבאת ביכורים, כאשר עיקר התוכן התיאולוגי מתוך הטקסט ובכך עשוהו שווה לכל נפש. ובקצור: נהיר ויפה ובהיר.

כל הרוגמאות הללו אינן משמשות אלא להסביר, כי העיסוק בפרטים חיצוניים לכאורה הוא לא רק שטחי אלא גם מטעה. ניסוחים מיושנים ובלתי מעודכנים הם בסך הכל עניין צדדי מאד. חוסר הנוחיות היסודי לגבי סידור התפילה יש לו — כפי שאמרתי — יסודות מעמיקים יותר בבעיות האמונה והתיאולוגיה, וכל נסיון להסתתר מאחרי שאלות טכסט או בעיות מנהג — איננו רציני. הנקודה הבסיסית הזו, שתפילה היא ביטוי לאמונה בכללה ולאמונה חיה בפרט, היא כמובן ידועה וברורה לכל, כמעט טאוטולוגיה. עם זאת לא נשמעו הדברים הללו בגלוי ולא הוצגו הבעיות הללו בגלוי. העלמת עין כזאת מן הבעיה המרכזית יכול אולי להרשות לעצמו חבר „מלומדים והוגי דעות“, תוך שהוא מנהל מערכת של דיונים מופשטים, אך המחנך — בכל הדרגות — אינו יכול לעשות זאת. המחנך, גם אם אינו מדע לכך, הרי הוא חס כי אכן החינוך לתפילה הוא אחד הביטויים החשובים — וההכרחיים — של החינוך לאמונה. חינוך לאמונה באמצעות תפילה, משמעו חינוך לאמונה מסויימת, מיזום שלתפילה יש תכנים מסויימים.

אמונה מסויימת זו היא כללית מאד; אחד המרכיבים היסודיים בה — זההתייחסות האישית של שומע ומשמיע. חייב אני להאמין ולהיות מסוגל להעביר אמונה זו, שכאשר אני עומד לפני אל הקיר — אינני מדבר אל הקיר; אני מדבר אל ה', והוא שומע תפילה ועונה לתפילה בדרך, כלשהי. זהו חלק מחינוך לאמונה המבוסס על החדרתה של תפישה זו לתוך החיים הממשיים.

אם אדם רוצה להתייחס אל ה', איננו יכול לכלוא אותו בבית הכנסת, בלא כל קשר אל המציאות הסובבת. אם אני רוצה להסביר לילד קטן או לאדם מבוגר מהי תפילה, בהכרח

עלי לומר שיש "שומע תפילה", ואיננו מתכוון רק לברכה בשם זה בתפילת שמונה עשרה, אלא למושג המציאותי. ואם יש שומע תפילה, הרי "שומע תפילה" הוא חלק ממהות החיים — לא רק בזמן התפילה, אלא גם בזמנים אחרים.

אם אין אדם יכול להיות עם הכרה זו, הרי זה נוגע לבעיה תיאולוגית, לבעיית תפיסת העולם הכוללת שלו. שאיננה שייכת רק לעניין תפילה. מי שסבור שאיננו יכול להגיד לילד, לתלמיד, לאיש שבא להתחנן, שהקב"ה אכן נמצא וקיים ממשית, הריהו במצב שיש לו בעיה אישית מוקדמת בהרבה. במקום לחנך את פלוני להתפלל, חייב הוא קודם כל לעמוד ולהתפלל כדי שיוכל להגיע לתפילה. בלי ספק שקיימות גם תפילות כאלה, עתיקות וגם מידרניות מאד, שנבחרו בחוגים שונים, רחוקים מן היהדות ואף קרובים ביותר. יש תפילות בהן אנשים מתפללים לאמונה, ליכולת של תפילה. ייתכן שתפילה כזו אף היא מעוררת בעיות, אבל היא תפילה ממשית מאד, והיא נחוצה לפני כל דיון בנושא זה.

בכל נסיון של פגישה, בין עם מבוגרים בין עם ילדים, אין פתרון או מוצא אחר לבעיית החינוך לתפילה (ואף לשאלת החינוך למצוות, עם כל ההבדלים בין השניים) כאשר להגיע קודם כל לעימות; עימות עם עצמי, שחייב להגיע לסיכום כלשהו לפני המעשה החינוכי ובתוכו.

כללם של דברים: במידה שניתן לחנך לתפילה, החינוך הזה יכול להיעשות רק בהודו מסגרת, כוללת, יותר של חינוך לאמונה. בתי הספר הקרויים דתיים, במערכת הטיעורים שלהם, הכוללת כל נושאים שבעולם, אינם עוסקים כראוי בנושא זה, לא בגלוי ובדרך כלל אף לא בסתר. תמוה משום מה בית הספר הדתי (המצהיר שהוא דתי, שהוא מאמין) — איננו עוסק במישרין בבעיות של אמונה. מדוע עובר הילד הדתי, כמו כל ילד אחר, את משברי האמונה שלו בבדידות גוראת כל כך, כשאין לו למעשה אדם לשאול אותו — לא מורה ולא רב, ואין להקע ממנו יכול. הוא להגיע ולפתח שאלה.

ייתכן שבגלל הוסר היכולת להחליט אם לנהוג כנוסח ספרד או כנוסח אישכנז, א' ההחליט על עיקרים בנוסח זה או אחר, הגיעו להחלטה שלא ללמד שום דבר ושלא להגיע לשום עיקר. כשם שנהוג לגבי הנושא הקרוי "מחשבת ישראל", שעיקר לימודו הוא הנותנים בפני התלמידים עשרות קטעים מכל מקור ואומרים להם: כך חשבו יהודים, בלי לעורר את הלומדים למחשבה יסודית מה חושבים הם כיהודים; ובלא לקבוע קו וגישה לגבי מחשבה ולגבי אמונה בפועל, יישוב — אפשרות החינוך לתפילה הוא בהיותה חלק מחינוך לאמונה. החינוך מסמעות קביעת עמדה והגנה על עמדה מחשבתית אמונתית מצד המחנך. אם הוא מאמין בכך מה טוב; ואם איננו מאמין עומדת בפני השאלה, האם רשאי הוא להעמיד פנים שהוא ירא שמים יותר מכפי שהוא באמת. זוהי שאלה גדולה, המתייצבת בכל מקום שמורה (ובכלל זה גם המלמד המסורתי ביותר) מנסה לדבר על תפילה. כל מורה צריך אז לפתור את הבעיה הזו עם מצפונה שלו, וזהו פתרון לא קל.

מכל מקום כאשר קיימת תמונת עולם של אמונה — יש אפשרות לבנות על פיה יחס לתפילה, רק כאשר קיימת אמונה כזו יש טעם להתפלל — הווה אומר: לומר דברים מסויימים ברצונות, ואם לאו — הרי זה כעוף המצפצף, וחבל על טרחת ההוראה המיכנית של דברים שאין להם משמעות לאומרים מי שמתפלל ("מדבר עם הקב"ה") ברצינות, ממילא מכקש דברים שונים בכנות. והאומר בתפילתו ברכות מ"צמח דוד" עד, "רצה" ומקווה מאד שדבר זה לא יקרה ולא יבוא — אין לו בעיות חינוכיות כלל, כיוון שהוא סותר כל מהות של החינוך מעיקרה. ואילו כאשר מתפללים ברצינות, ייתכן שיקרא עימות; אך העימות הזה הוא עימות של אמונה, לא עימות של תפילה. התפילה היא בניין על הניצב על הריבנה

הכולל של האמונה, ושבשום פנים איננו נושא לעצמו, אי אפשר לנתק אותו מבעיית האמונה הכוללת, ואין לו קיום בלי הבעיה הזו.

דאי, אפשר לדון בתפילה יהודית כמו בתפילה טיבטית, כשאדם עוסק בתיאולוגיה משווה. אבל כשעוסקים בתפילה כנושא של חיים ושל היגון, חייבים להתייחס אל הנושא ביחס אישי. ויחס אישי מהייב אמונה. יודע אני שלדבר בחוג של אנשים העוסקים במחשבת היהדות על אמונה הוא דבר מביך מאד, זהו נושא שהוא כמעט טאבו, נושא שמתביישים להשיח עליו בפומבי. עם זאת חושבני, שיש יותר אנשים מאמינים מכפי שאנשים מציגים את עצמם ברבים. כלומר, אפילו בציבור הדתי קיימים יותר אנשים מאמינים מכפי שהם בעצמם חושבים.

דודי נשמתו עדן ציטט פעם אמרה של הרבי מקוצק, שאמר — בעקבות הסיפור של יהודה ותמר — שלכל אדם צריך להיות ידיד קרוב עד כדי כך, שיוכל לגלות את לבו לפניו ולספר לו אפילו שיש לו עסק עם אשה זונה. ודודי הוסיף שדבר זה נאמר בדורות ההם. בדורותינו אפשר לדבר על נושא זה ברחוב עם כל אדם. אך עכשיו צריך ידיד נפש קרוב, כדי לגלות לו שאני מאמין בה' ולומר כי למרות הכל למרות שאני במוצהר איש דתי ונהג בכל המצוות, אני בכל זאת מאמין בה'. חושבני שחלק מעבודת החינוך הדתי היא ביכולת האישית להיפטר מן המעמסה הפילוסופית, האינטלקטואלית והאקדמית, שנעשתה כנגבון ולא כמשען. ולומר מה שהרבה מאד אנשים מרגישים — שבאמת ה' נמצא (למרות הצהרות שהוא קיים) ושבאמת אפשר לפנות אליו. רק בדרך זו אפשר לדבר על תפילה ולחגך לתפילה.